

КНИЖОВНИКЪТ И ПРЕВОДАЧЪТ ДИМИТЪР Т. ДУШАНОВ

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

Димитър Т. Душанов (1837—1904) е един от скромните, редови труженици на книжовното поле от втората половина на XIX в. Той не създава произведения, които да грабват умове и сърцата на съвременници и потомци, името му се среща рядко в изследванията на литературните историци. Същевременно животът и делото на Душанов доста точно представят възможностите и стремежите на масовия тип интелигенти, изнесли на плещите си последните десетилетия на робството и културния градеж от първите години на свободата.

Роден в Казанлък, Душанов тръгва по познатия път — учи и учителствува в родния си град, продължава образованието си в Одрин, а след това и в прочутата гръцка Велика школа в Цариград. Тук той подготвя и първия си книжовен труд — „Прикаската на Авраама, еврейният Тенедский“ (Цариградски вестник, г. IV, бр. 278—279, 26 май—2 юни 1856). Това е преводна творба, взета вероятно от гръцката преса и имаща може би френски произход. Любопитната, дори пикантна „алжирска“ история, преведена не много сърчно, е по-скоро биографичен, отколкото творчески акт на деветнадесетгодишния младеж, който по това време е принуден да напусне училище поради липса на средства.

За дълги години Душанов посяга към перото, само за да води търговските книги на своите работодатели в Цариград, Галац и Тулча или за да се обърне към своите близки и приятели, между които е и Г. С. Раковски, който дори възнамерява да го направи свой „спомощник“ в издаването на „Дунавски лебед“¹. Поради разклатеното си здраве Душанов се прибира в Казанлък и навлиза в учителското поприще, донесло му много успехи и огорчения, включва се и в борбата с униатите. За няколко години (1864—1867) учителствува в Карнобат и отново е в родния си град, където свързва живота си с калоферската учителка, сръбкия по произход, Рахил Барак (1844—1888) и двамата поемат задружно общия си път в учителското и книжовното поприще.

Скоро младите съпрузи подготвят първите си книжки, издадени от печатницата на П. Р. Славейковата „Македония“, с която са в активна кореспонденция². Ръководейки се от мисълта, че „най-добрата наука за децата е примерът“, Душанов се е постарал да събере и преведе различни благонравни примери в „Бисер и безценни камъни за украшаване душите и сърцата на децата“ (Цариград, 1869). Впрочем съставителството на Душанов е предпо-

¹ Архив на Г. С. Раковски. Т. I. С., 1952, 107—108. Вж. също т. II и III.

² С. Баева. Дневникът на в. „Македония“. — В: Литературен архив. Т. I. П. Р. Славейков. С., 1959.

лагаемо, доколкото не е открита книга с подобно съдържание и заглавие в книжнината на съседните народи.

В „Бисер и безценни камъни. . .“ са включени кратки поучителни повествователни творби от най-различни източници — религиозната литература, Езоповите басни³, два фрагмента от произведения на видния американски просветител, книжовник, учен и политически деец Бенджамин Франклин. Те са и най-обемните в книжката. Единият — „Понаведи ся! Понаведи!“ — е печатан и порано в съставения от П. Калянджи „Другар на децата“ (Одеса, 1863), а вторият — „Свирката“ — ще се появи скоро след това като „Пищялката“ в превод на Л. Йовчев (Читалище, г. I, 1871, кн. 2). В повечето фрагменти моралът е предаден афористично, твърде често с народни поговорки. Така например след прочутата басня, наречена тук „Шурецът и мравити“, четем: „Който лете лудува, той зиме гладува. — Който лете пее, той зиме плаче. Хрътка, която седи все на опашката си, не лови зайци. Който не работи, нека и не яде. Който не внася хляб в къщи, гладът го изпъжда оттам по среде нощи. Труд глад отвлеча и мързел го навлича.“

Включени са и поучителни случки, свързани с исторически лица или поне с конкретни места: „Корнелия, жена на един римски велможа“, която се гордее със синовете, а не с нажитите си, „австрийският цар Йосиф“ и пр. „Красната дума“ пък представя благородството на „един руски княз“ „в стаята на един прочут парижкий лекар“. Но все пак акцентът пада върху религиозните четива и басните. Направени са и плахи опити да се представи училищният живот, но твърде декларативно и идеализирано. Например в „Не бягай от училището“ е показана съдбата на дете, което предпочита игрите пред учението — след време то е принудено да стане слуга в училището, тъй като не умее нищо. От фрагмента „Най-голямата трапеза“ косвено може да се съди за това, как Душанов си представя идеалното обучение. Представа, към която той несъмнено се е стремил.

Пак във връзка с училищните си занимания Д. Душанов подготвя и следващия си труд — „Кратка българска история по питане и отговор. За първоначалните училища. . .“ (Цариград, 1870, II изд. 1872, III изд. 1874, IV изд. 1882). Още в предговора се забелязва характерната за книжовника добросъвестност. Авторът пише: „При нейното нареждане аз съм се домогвал до издадените до сега от тоя вид наши ръководства: от Царственика, Симеонова века на руский язык (от Сп. Палаузов — бел. Н. А.), Войниковата Българска история и Цанковата, и съм притуриал что-годе и за сегашното състояние на българити...“ Доста време е изминало, откак Хр. Павлович издава своя Царственик, без да спомене, че следва Паисиевата история.

Книгата на Душанов е патриотичен по дух учебник, който не претендира да представя нови факти и концепции, а да запознае учениците от „първоначалните училища“ с миналото и настоящето на българския народ. Авторът доста сполучливо борови с формата на въпроси и отговори, за да навлезе непосредствено в преподаваната материя. Немалко място е отделено на поновите събития — борбата за църковна независимост и развитието на учебното дело. Душанов е безкомпромисен в обвиненията си към гръцкото духовенство, което за него е основният противник наред с чуждите религиозни пропаганди.

Съобщение за излизането на „Кратка българска история. . .“ се появява и откъд Дунава (Свобода, г. I, бр. 21, 27 март 1870). Оттам идва и обширната рецензия за второто издание на книгата. В. Друмев, който е неподписаният й

³ „Зъмска опашка“ е № 234, „Костенурка и орел“ — № 347, „Шурецът и мравити“ — № 332 според номерата в най-пълното българско издание — Езоп. Басни. Пловдив, 1982.

автор, отправя редица упреци — за прекалено придържане към историите на Войников и Др. Цанков, за преподаване на „папагалско“ знание и пр. (Периодическо списание, г. I, кн. 5—6, 1872). С много от твърденията на именития рецензент трудно можем да се съгласим. Автор и критик се разминават в разбиранията си за целта на разглеждания труд, който не е научно съчинение, а учебник. И друго. В никакъв случай подбраните от Друмев примери не са типични, те посочват отделни несполуки, но не и недостатъците на цялото.

Душанов затаява в себе си обидата, но след две години намира повод да отговори, изпадайки и той от своя страна в крайни и субективни квалификации: „Добро е да ся изобличаваме, защото тъй само ще можем и ние да дойдем един ден с науката си до желания край; но желателно е да бъдем и по-благородни оценители и критици на каквото и да е помежду ни произведение. Тук ми е изпречена пред вид критиката уж (по-хубаво псувната отгоре ми) на Българската ми история от страна на Браилското Бълг. Книжовно Дружество. Сякоя от почитаемите читатели на VI книжка е видял как г-н Критик наместо да посочи в нея недостатъците на учебника ми и неговото погрешаване, пристрастно си възвива кам самото ми лице да мя цапа и дялка дебелашки по кефа си, или по кефа на другити. Това той прави и кам сякого от нашити книгописатели и издатели.“⁴

В наши дни историците са по-малко строги към труда на Душанов. Разглеждайки възрожденските учебници по история, Е. Манасиева на няколко пъти вижда в „Кратка българска история по питание и отговор“ прояви на положителни за епохата тенденции — „внесяне на сведения за културната история“, поместване на резюмета на отделните глави, „по характер въпросите са твърде разнообразни“ — пише авторката и смята, че те допринасят за патристичното възпитание на учениците⁵.

През 1869 г. Душанови се установяват в Хасково. По това време Димитър се запознава с Н. Геров, с когото за в бъдеще ще поддържа немалка кореспонденция. И в Хасково Душанов се откроява в живота на града, и тук има последователи и врагове. Той е човекът, който изразява радостта на хасковци от фермана, даващ църковна независимост на българите⁶. Няколко месеца по-късно обаче градът е обхванат от остър конфликт, „Право“ и „Македония“ многократно печатат дописки по този повод, Душанов е принуден да отговори на обвинения. Тук той спотаева обидата си, тонът е спокоен, обективен⁷.

По това време се появяват сведения за едно произведение, приписвано от някои на Душанов, но вероятно излязло изпод перото на Рахил. В дописката за годишните изпити в девическото училище четем: „След свършекът на изпитанието стана един разговор между госпожиците от първий клас, на който предмета, излишно е да ви го кажем тука, защото като ся случи едно странно лице на изпита ни и зе го и ся обеща, че ще го обнародва. Най-забележителното беше по видимо в този разговор много приличните движения и точните произношения на актрисите.“⁸ Днес може само да се гадае дали дописникът не е съпругът на Рахил, а „странното лице“ — редакторът на „Македония“. С по-голяма сигурност може да се твърди, че споменатият „разговор“ — това е сценичната реализация на „Момичешки разговори“, появили се в следващия (68-и) брой на вестника с подпис „Душанов“.

⁴ Вж. предговора към История на православната християнска черква. Съставена... от Д. Т. Душанов. Пловдив, 1874.

⁵ Е. Манасиева. Учебниците по българска история през Възраждането. — Исторически преглед, 1971, кн. 6.

⁶ Вж. Македония, г. IV, бр. 32, 10 март 1870.

⁷ Право, г. V, бр. 29, 14 септември 1870.

⁸ Македония, г. IV, бр. 67, 20 юли 1870.

Налагат се някои пояснения. Съпругът на Рахил по правило се подписва Д. Т. Душанов, докато името на съпругата често се среща като Рахил Душанов — без -а в края (това -а като форма за родителен падеж нерядко придружава името на Димитър). Така че още подписът допуска предположението, че Рахил е автор на творбата. Н. Начов също смята, че тя е съставила „Моми-чешки разговори“, като добавя, че някои нейни работи излизат с подписа на съпруга ѝ⁹. Въпреки това в богато документирания си труд Ст. Каракостов разглежда диалога като дело на Димитър¹⁰. Все пак, като се има предвид проблематиката, а също и езиковите и стилови особености на творбата, авторството на Рахил е по-вероятно.

През същата година се появява още една книга с неясно авторство. На корицата ѝ четем „Зла жена. Смешно представление в три действия и Женско сърце. Прикаска. 1870“, а на втората титулна страница, на която е посочено само първото произведение — „Зла жена“, — е отбелязано „побългарил Д. Т. Душанов“. Ст. Каракостов е склонен да повярва на Д. Фингов и Н. Начов, че преводач на „Зла жена“ е Рахил¹¹, но, от друга страна, на няколко пъти не се разграничава от израза „побългарил Д. Т. Душанов“¹². Д. Фингов действително пише категорично „най-напред избрахме за представление „Зла жена“, превод от Рахилия Д. Душанова“¹³, но Н. Начов потвърждава представлението, а не авторството на превода¹⁴. Сякаш за да ни обърка напълно, К. Старчев, без да посочва източници, пише: „Първата пиеса на Казанлък изнесли през зимата на 1869 г. Представена била пиесата „Зла жена“ по превода на учителката в девическото училище Рахила Душанова. В дописка до в. „Право“ Д. Душанов пише, че през тая и следващата година капиталът на читалището се увеличил с шестотин жълтици.“¹⁵

Пиесата е представена в Калофер, където учителствува Рахил. Освен това „Зла жена“ е превод от бащиния ѝ сръбски език (който едва ли е преграда и за Димитър) — достатъчно ли е това, за да обори написаното на корицата (но само на едната)? Или да приемем компромисното предположение, че Рахил е работила сама върху превода в Калофер и после той е редактиран от съпруга ѝ? Подобно предположение като че ли примирява двете крайности, но, както е известно, средните пътища не винаги са най-добрите. Впрочем авторството на превода не е чак толкова престижно — в края на текста стои бележка: „Умолявам се почитаемият преводач да ни извини за малко някои поправки, които дерзнахме да направим в настоящия му труд.“ Не е ясно за какво точно става дума: за грешки, за редакторска намеса или за съкращения, извършени по извънлитературни съображения.

Ал. Теодоров-Балан и след него Ст. Каракостов установяват, че пиесата е превод от едноименната творба на Йован Стерия Попович, публикувана през 1838 г. (II изд. 1867). По жанр е водевил, приспособен първоначално към сръбска, а след това и към българска обетановка, като българският вариант следва точно сръбския с някои промени в имената.

Сюжетът е изграден върху противопоставяне между капризната чорбаджийка Мария и Пена — добра и непретенциозна жена на кундурджия. Противо-

⁹ Н. Начов. Калофер в миналото. С., 1927, 200—201.

¹⁰ Ст. Каракостов. Българският възрожденски театър на освободителната борба. С., 1973, с. 202.

¹¹ Пак там, с. 613.

¹² Пак там, с. 371, 612, 614.

¹³ Д. Фингов. Спомени из живота ми. — В: Сборник на „Калоферска дружба“. С., 1908, с. 141.

¹⁴ Вж. Н. Начов. Цит. съч., с. 252.

¹⁵ К. Старчев. Казанлък. С., 1964, с. 52. Дописката не е открита, не се намират и сведения за споменатото представление. Фингов и Начов пишат за Калофер.

поставянето обхваща както характерите, така и бита в двете къщи. Мария пожелава да си разменят дрехите, а заедно с тях — домовете и съпрузите. Преобличането и произтичащите от него припознавания — един древен драматургичен похват — довеждат до редица перипетии, изпъстрени с грубоват хумор, предназначен за по-непретендиозна публика. Моралът е изведен открито, той е и твърде примитивен, но пиесата има сценични качества — малко действащи лица, единство на време, съвременен декор и реквизит. Играна е в Калофер през 1870 г. и това е първата театрална проява за града. Не може да се каже в каква степен Ст. Каракостов е прав, когато пише, че „Зла жена“ влиза в репертоара на „почти всички активни театрални трупи в страната“¹⁶, но скоро след това в „Новини от Търново“ на в. „Македония“ може да се прочете: „Преди половин година се представиха Лесинговата „Емилия Галоти“ и Душановата „Зла жена“, която (да речем някак си) не направи добро впечатление на нашите дами.“¹⁷

След „Зла жена“ в книгата е прибавена и още една творба — „Женско сърце“, която според Н. Начов¹⁸ и други е произведение на Рахил. Това е кратък разказ със сюжет от античността. В Ефес вдовица се затваря в гробницата на мъжа си. Слугинята ѝ неуспешно се опитва да я отклони от желанието да умре; стотник, който трябва да пази телата на двама обесени, я разубеждава и тя скланя да стане негова жена. Но единият труп изчезва и стотникът решава да се самоубие, за да не бъде наказан. Тогава жената предлага да обесят трупа на мъжа ѝ, тя не може да допусне толкова скоро да овдовее втори път.

Предельно простата история предизвиква интерес по няколко линии. Тя неочаквано ни отнася към древен източен (индийски) обичай, според който жените трябва да последват мъжете си в смъртта. Тук нещата са смекчени очевидно много преди творбата да попадне на българска почва. Мястото на действието е пренесено в древна Елада, обичаят е заменен с желание на жената, мълчаливо одобрено от съгражданине ѝ. Подобен мотив се среща в прочутия сборник „1001 нощ“, където е свързан с чуждоземен за арабите обичай. В ориенталската новела на Волтер „Зади́г или за съдбата“ мотивът се среща в две разновидности — като отхвърляне на кървавия обичай и като проява на женското неверие. Откъси от „1001 нощ“, а също и „Зади́г“, са превеждани у нас през Възраждането. Сходен мотив може да се открие и в популярната у нас по това време „Индийска хижа“ на Бернарден дьо Сент Пиер, преведена през 1850 г. от Ан. Гранитски. Така че, без да е в пряка връзка със споменатите творби и без да има литературните им достойнства, „Женско сърце“ на Рахил Душанова все пак попада в контекста на значителни произведения от световната литература, познати у нас.

Колкото и да е механично и случайно събирането на „Зла жена“ и „Женско сърце“ в една книга, то все пак получава неочаквани значения. Двете творби, обединени от „женската“ проблематика, се противопоставят една на друга, те изразяват различни възгледи за жената, а и за живота. На примитивния морал от „смешното представление“ противостои хуманната идея на разказчето. Злата, капризна, но вярна жена, разглеждана като негативен пример, стои редом с по-малко вярната на своя съпруг вдовица от втората творба, където „женското сърце“ и неговите вълнения са представени с разбиране и съчувствие.

Завърнал се в Казанлък и попаднал в принудително бездействие, Душанов подготвя „по Цимермана“ статията „За темпераментите или човеческите телосложения“ (Читалище, г. I, 1871, кн. 19). Интересът му към д-р Цимер-

¹⁶ Ст. Каракостов. Цит. съч., с. 372.

¹⁷ Македония, г. V, бр. 50, 14 декември 1871.

¹⁸ Н. Начов. Цит. съч., с. 201.

ман¹⁹ е траен, Душанов пише още две статии по негови съчинения, а още предишната година в писмо до Н. Геров си поръчва руския превод на Цимермановия труд „Мир до сътворение човека“, който не е използвал при написването на разглежданите тук статии. А те са сред най-доброто от възрожденската ни научнопопулярна книжнина. Особено „За темпераментите. . .“, която не се различава съществено от множество днешни публикации на същата тема, така привлекателни за широк кръг читатели от всички епохи. Тук се срещат и отгласи от еволюционната теория, и опити за характеризиране на национални отлики, и описание на четирите типа човешки темперамент — сангвиничен, холеричен, флегматичен и меланхоличен.

Втората статия — „Прозоводителността на човека“ (Читалище, г. II, 1871, кн. 5), е разгърната възхвалява на човешките възможности, тя представя редица биологически и социални особености на човека. По-късно Душанов пише и „Причини, по които според Цимермана, не са все еднакви умствените способности у хората“ (Читалище, г. III, 1873, кн. 10). Тук са разгледани човешкият мозък, различията между отделните народности и раси, спомената е и френологията, като са отхвърлени някои расистки възгледи, облечени в научна форма.

Душанов участва в борбата за черковна независимост. Но на него му са по-присъщи учителското призвание, книжовният труд. И тъй като мисълта и знанието са силната му страна, с тях той се намесва в народното дело — пише голямата статия „Йераршията или свещеночначието на източната православна християнска църква от основаването ѝ до днес“ (Право, г. VII, бр. 15, 19 юни 1872), която е отпечатана на цялата първа страница на вестника. Това е в известен смисъл възловият проблем на обществения живот от тези години, поне на легалните му форми. По него се изказват практически всички изявени общественици, споровете са остри, на живот и смърт. Чужд на яростните полемики, Душанов спокойно излага фактите, несъмнено е неговото предпочитание към по-опростената и сведена до минимум йерархическа стълбича, но той не бърза да изкаже категорично мнение, не се нарежда и сред най-радикално мислещите свои съвременници.

В излязлата два дена по-рано статия — „Нашете читалища“ (Турция, г. III, бр. 18, 17 юни 1872), се долавят житейските огорчения на Душанов. Но и тук той предпочита по-общите разсъждения пред конкретните факти и оценки за казанлъшкото читалище. По същото време той напуска родния си град и се установява в Плевен.

Най-широк отзвук има една побългарена творба на казанлъшкия книжовник — „Вапсаните яйца по Великден. Прикаска. Приспособил Д. Т. Душанов“ (Цариград, 1872). Темпераментна е реакцията на Л. Каравелов: „Тая книжка не е ни за пред кум, ни за пред сват. Подобни писатели заслужават не насърчаване, а тояга. Ако насърчаваме глупците, то тия щат да направят още по-големи глупости. Чуete ли, г. Найденов?“ (Свобода, г. II, бр. 9, 26 август 1872).

Не така блестяща като стил, по-разгърната и по-въздържаща е рецензията, излязла вероятно изпод перото на Тодор Икономов. В нея се твърди, че творбата е компилирана от „някоя стара и глупава повест“ и от драмата на Войников „Велислава“; критиката е насочена преди всичко към анахронизми и логически несъответствия. И все пак авторът заключава: „При всичките противоречия повестта на г. Душанова може да послужи за прочитание на децата, понеже в нея няма нищо такова, което да им докара лоши мисли и да им навреди на нравите“ (Читалище, г. II, кн. 21, 1872).

¹⁹ За Цимерман и неговите преводи у нас вж. Н. Андреева, Немската научна литература в България през Възраждането. — Годишник на ВИТИЗ, т. XVI, 1974, С., 1976.

Повестта „Вапсаните яйца“ повтаря само епохата и някои от героите — исторически лица от драмата на Войников, но сюжетът е напълно различен. Логически и исторически несъответствия наистина има, но все пак напълно в духа на времето, преценките са твърде строги. Както отдавна е установено, повестта е побългарен вариант на творба на немския книжовник Кр. Шмид²⁰ — един от най-популярните у нас през Възраждането чужди автори. „Вапсаните яйца“ е изградена като легенда, която „обяснява“ по присъщия за легендите начин възникването на обичая да се боядисват яйца. В стила на жанра е героите да са идеализирани, да изразяват една по-висока нравственост. По думите на Н. Андреев повестта е „една от най-хубавите творби на Шмид“²¹. Душанов пренася действието в средновековна България и назовава главната героиня „Мъдра, цар Тертеровата снаха Светославица“. Патриотичната тенденция налага редица изменения, разгледани още от Ст. Минчев. Наред със задължителните — един граф става княз и пр., авторът на преработката прокарва и други изменения, които са свързани с представата му за положителен герой. Така например Светослав е характеризиран като „почтен и учен“ срещу „много богат и юнак“ в оригинала, шастливият край довежда и до построяване на училище, премахнат е разказ за Христос и пр.

Откроява се и една друга особеност на повестта, която е характерна за възрожденската ни книжнина като цяло — идеализирането на по-примитивния, но затова пък по-честен, по-непорочен живот на селянина. Началото на тази тенденция може да се търси още при Паисий, който противопоставя простите български орачи и копачи на учените, но корисни гърци. Това противопоставяне се съдържа в по-голяма или по-малка степен в творчеството на почти всички възрожденски белетристи, публицисти, преводачи; особено категорично е то при Ил. Блъсков; ще го открием и в следосвобожденската ни литература, а дори, с големи изменения, и в наши дни.

„Вапсаните яйца“ достига до един от централните проблеми в творчеството на възрожденските ни книжовници — взаимоотношенията между знаещия, образования човек и народа. Разбира се, съмнения и спорове около главното няма — духовно издигнатият трябва да бъде учител и водач на народа. Интересното тук е, че наред с нравственото възпитание се търси и подобряването на живота в чисто битов план — започва отглеждане на така полезните кокошки. Подобни тенденции могат да се открият и в някои произведения на Ив. Богоров, П. Р. Славейков, Ю. Ненков („Село Златарица“, 1871) и др.

По интересен начин е разгледана и връзката между личните преживявания и отношението към родината. От ревност към Мъдра Светославовият брат Смилец предава България на татарите. Внушава се идеята, че неетичността в личния живот води до измяна на голямото, на народа. Тази мисъл е резултат от побългаряването, от съзнателните усилия на Душанов. Така че снизхождението в цитираната рецензия се оказва неуместно. Във „Вапсаните яйца“ не само „няма нищо такова, което да им навреди на нравите“, а напротив — по-търсено е не само нравствено, но и патриотично въздействие.

Ако разгледаната по-горе „Кратка българска история...“ е предназначена за учениците от първоначалните училища, то следващият учебник на Душанов предпоставя по-друга публика. „История на православната християнска черкова. Съставена по учебниците на Александровци, Рудакова и Ласкариса и допълнена за българската черкова по съчиненията на Гилфердинга, Дринова и Каролева. От. Д. Т. Душанова“ (Пловдив, 1874) в много по-голяма степен е

²⁰ Вж. Ст. Минчев. Из историята на българския роман. Побългаряване на чужди произведения. — СбНУ, кн. XXVI, С., 1912, 64—69.

²¹ Н. Андреева. Произведенията на Кристоф Шмид в България през Възраждането. — Год. на ВИТИЗ, т. VII, 1962, С., 1963.

научна история, богата на факти, на тълкувания и детайли. Освен изследванията на руските учени авторът има предвид и българските книги: „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес от Марина Дринова“ (Виена, 1869) и „Уроци по българска черковна история. Преподавани в Габровското мъжко училище от учителя Р. Каролева“ (Цариград, 1873). От предговора научаваме, че Душанов още преди четири години е превел „историята на Александра Ласкариса — един от най-новите учители на православната черква“, но не е издал труда си поради липса на средства.

За този, който се интересува от разглежданите проблеми, книгата е интересна с много данни за религиозни спорове, секти и пр., всичките датирани и предадени сбито. Но за учениците от Възраждането трудът е твърде претрупан с факти, особено по история на руската черква. Ценни са сведенията за българската черковна история от по-ново време — дейността на чуждите религиозни пропаганди, включително и в Казанлък, за борбите с тях, в които авторът взема участие.

Качествата на книгата са забелязани от „Периодическо списание“ в обширна неподписана рецензия. В нея В. Друмев разглежда новия труд на Душанов, както и цялостното му дело, връща се към предишната си рецензия. Като констатира, че от досегашните трудове на книжовника „не може човек да си състави от тях някое добро мнение за учените и педагогически способности на г. Душанов“, авторът твърди, че „новият труд ни представя съвсем друго нещо и ние не можем, освен да похвалим г. Душанов за тоя му труд“²². Скоро обаче авторът се отдалечава от първоначалното си намерение и се спира на някои недостатъци, повечето действително съществуващи. Други са въпрос на гледна точка, както например предпочитанието на „предметно“ представяне на материала вместо „хронологическия“ подход, за който се застъпва В. Друмев. Но отношението е добронамерено, критикът забелязва, че „тая история надминува силите на учениците и не може да им служи за учебник“, но продължава, че „обаче тя може да бъде добро ръководство са самите учители“. С едно обаче не можем да се съгласим — „Езикът на тая книга е доста гладък и ясен, само не е сериозен — съобразно със съдържанието, а е лекичък и не исторически, а газетни.“ Към немалко от публицистичните и другите съчинения на Душанов би следвало да се отправи обратният укор — стилът им е твърде тежък и тромав.

След като известно време работи в Плевен (1872—1874), Душанов отново се връща в Казанлък, където завършва следващия си книжовен труд — „Кратко тълкувание на божествената литургия. Съставено от священника Йоанна Николский и допълнено с тълкуванието на по-главните празници, които празнува православната черква. Превел Д. Т. Душанов“ (Пловдив, 1875). Тази книга е с особен просветителски патос. Тя цели да хвърли светлина върху главните религиозни обреди и празници, като по този начин, от една страна, запази православието от чужди примеси, а, от друга, правейки разбираеми ритуалите, да се противопостави на отлива от църквата. Едва ли защото преводачът разглежда религията като последна цел, по-скоро той вижда в нея един от белезите на народността.

Както и в предишните си книги, и тук Душанов не достига до фанатизъм в защита на догмата. Така например по отношение на Символ-веруюто той съобщава, че има няколко тълкувания, без да се обвързва с твърдения, че само едното е истинно. Но, разбира се, българското общество през 1875 г. е отишло много напред, най-прогресивните народни водачи са достигнали до идеята за разделянето на църквата и образованието, за задържащата роля на рели-

²² Периодическо списание, г. I, кн. 9 и 10, 1874.

гията в общественото развитие. И затова лаконичната реакция на Хр. Ботев е изпълнена с убийствен сарказъм: „Неуморимият труженик в нашата педагогическа литература г-н Душанов е превел от руски език книгата „Кратко съчинение“. . . Защо ли г-н Душанов не преведе и следующето съчинение: „О глупостях и безумии болгарских мудрословеснейших ослов прослепителя“. Това творение би било твърде полезно за нашите учители и свещеници“ (Знаме, г. I, бр. 14, 2 май 1875).

Книгата е спомената на два пъти и от в. „Напредък“ (г. IX, бр. 23 и 38, 4 януари и 19 април 1875). На една от бележките по незначителен повод Душанов отговаря в „Източно време“ (г. II, бр. 13, 10 май 1875). Тази бележка, писана в Севлиево, е единственият документ за краткотрайното учителствование на Душанов в града. След Освобождението Душанов възнамерява да преиздаде книгата. Текстът е прегледан от Екзархията и преводачът получава писмо, подписано от Екзарх Йосиф, в което духовната цензура посочва множество грешки, дребни по същество, повечето печатни, но и канонически²³.

Следващата книжовна изява на Душанов разкрива както педагогическите му разбирания, така и литературната му осведоменост. Статията „За преподаването на всеобщата история по Н. В. Гоголя“ (Читалище, г. V, кн. 12—13, 1875) е излязла изпод перото на автора на „Мъртви души“. На руски тя е публикувана три пъти²⁴ под заглавие „План преподавания всеобщей истории“ в „Журнал Министерства народного просвещения“ (1834) и като „О преподавании всеобщей истории“ в сб. „Арабески“ (1835), откъдето е препечатана в т. V от събрания съчинения на писателя (1856). Както личи от заглавието, Душанов вероятно я познава от „Арабески“ или от събраните съчинения, а това означава, че той се е срещнал най-малко още с включената в първата част на сборника повест „Портрет“, а може би и с „Невски проспект“, „Записки на един луд“ от втората част, или пък с цял том статии на Гогол, включващи „Избрани места от преписката ми с приятели“.

Несъмнено учителят се е спрял точно на тази статия, защото е търсил директна полза, стремил се е да подпомогне преподаването на история в нашите училища. Но и тук има известно разминаване с идеята на Гогол, който пише статията, за да разкрие своите възможности и научна компетентност и по този начин да получи университетска катедра в Киев. Така че идеите му се отнасят до университетското, а не до училищното изучаване на история. Гогол защитава тезата, че всеобщата история не трябва да се разглежда като механично натрупване на факти. „Тя при сичко това трябва да обема в пълна картина и цялата човешчина. . . Да покаже сичкия онзи велик процес, който с кървави трудове е издържал свободния дух на човека. . .“

За да изясни своята мисъл, авторът прави кратък преглед на световната история, като акцентува върху най-важните според него събития. Неговите разсъждения издават не само доброто му познаване на материята, но и поне минимално навлизане в чисто педагогическите страни на въпроса. „Слога на учителя трябва да е разпаден и привлекателен, щото да може да завладее вниманието на слушателите си в най-горна степен.“ Така Душанов превежда мисълта на великия писател, стремежът се да не се отклонява от нея. Несъмнено със същите намерения се е изправял казанлъшкият даскал пред своите ученици. Тук, както и в статиите му „по Цимермана“, присъствието на нашия книжовник е дискретно. Той не говори от свое име, не разкрива пряко пристрастията си. За неговите разбирания може да се съди преди всичко по подбора на творбите и авторите.

²³ Вж. НБИБ—БИА, ф. 17. а. е. 4.

²⁴ Вж. Н. В. Г о г о л ь. Полное собрание сочинений. Т. VIII, Л., 1952, 26—39 и 753—754.

Мисленето и идеите на Душанов се разкриват откъм най-добрата им страна и в статията „Защо ни не върви напред“, поместена на уводно място във в. „Напредък“ (г. X, бр. 53—54, 2 и 9 август 1875). Засягайки важни проблеми от общественото ни развитие, авторът остава чужд на някои предразсъдъци, обкръжаващи разглеждането им по това време. Той надхвърля младежките си критики на „европеизма“, които се срещат в писмата му до Раковски; трезво и умно търси перспективните тенденции в общественото развитие. Тази статия на Душанов се нарежда до най-доброто, писано по въпроса от Ив. Богоров, П. Р. Славейков, дори Каравелов.

Все по същото време според М. Стоянов²⁵ в „Лексикологическа граматика за изучаване на французският език и стил. Съставил Н. Марков“ (Пловдив, 1875) „има обява за „Математическо и физическо землеописание от Воленс, преведено от Д. Душанов“. Но в екземпляра от книгата, съхраняван в Софийската народна библиотека, обявата отсъствава, а и преводът на Душанов остава непечатан.

* * *

Още по време на Руско-турската война и след Освобождението Душанов заема различни административни постове в Казанлък и Хасково, а от 1880 г. до Съединението е началник на канцеларията на директора на народното просвещение в Източна Румелия, един от най-близките сътрудници на Й. Груев, а след това и на К. Величков.

По това време в Пловдив с особена сила се разгаря издаването на учебници, продължава традицията, чиито основи са положени от Хр. Г. Данов, Др. Манчов и др. Душанов е един от активните преводачи и съставители на учебни помагала. През 1882 г. излизат няколко негови труда с различна насоченост. Преиздадена е „Българска история. Кратка на питания и отговор.“ Душанов подготвя и „Кратки практически наставления за как трябва да се преподават уроци в начални училища. Нагодил по Д. Г. Петридеса за Ръководство на българските начални учители.“ Силната страна на учебника са конкретните методически препоръки към учителите.

Амбициозни задачи си поставя и „Ръководство от нагледно предметно учение. Наредил по Милана Кобали за помагало на българските първоначални учители Д. Т. Душанов“ (Пловдив, 1882). През същата година книжовникът подготвя и „Учебник за счетоводство или държане на търговски книги и най-употребително писалищно знание. Наредил по А. Фон-Дер Зее за българските средни и реални училища.“ (Пловдив, 1882, II изд. 1884). В този преведен от руски учебник примерите са дадени с български лични имена, градове и фирми.

Не е запазен екземпляр от „Начала от ботаника от И. Д. Хукера“. За него може да се съди по отзива на Ив. Вазов: „Началата на ботаниката на И. Д. Хукера са написани за селските училища в Англия. Г. Душанов е бил доволно честит в избора си.“²⁶ Трудно могат да се открият екземпляри и от още една книга, преведена от Душанов през същата година — Даворин Тръстеник „Добра домакиня за млади момичета“²⁷.

На много добро ниво, стегнати и богати на информация са двата учебника, които Душанов превежда от гръцки. В първия от тях — „Кратка психология и логика от Аристидас К. Спатаки, доктор на философията. Преведе за

²⁵ М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Т. I. С., 1957, с. 93.

²⁶ Наука, г. II, 1882, кн. I. Цит. по: Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. XVIII. С., 1957, с. 402.

²⁷ Вж. Български книги. Т. V. С., 1981, с. 468.

употребяване в българските средни училища Д. Т. Душанов“ (Пловдив, 1883) — само на 91 страници се представят основните въпроси и понятия на две науки. Вторият е значително по-разгърнат — „Учебник по история на педагогиката от Аристид К. Спатаки. . .“ (Пловдив, 1883). Тук Душанов е не само преводач, той обогатява труда в две направления — прибавя текстове, в които разглежда развитието на образованието в България, и отделно за „Бел-Ланкастерската метода“, която е разпространена далеч не само у нас, така че по същество е допълнена и основната част от учебника.

Според Негонцев и Ванев „заслугата на Душанов като педагог се състои и в това, че той за пръв път у нас е дал кратко изложение върху българското образование от 892 до 1883. . .“²⁸ Би било пресилено и неточно да се абсолютизира значението на двадесетината страници, озаглавени „Българе. Тяхното възпитание“. По тези въпроси е писано не един път и по-рано, наистина обикновено в печата и по някакъв конкретен повод. Частта, посветена на образованието преди Възраждането, въпреки несъмнената историческа осведоменост на автора съдържа по-общи изводи и наблюдения, изведени предимно по логически път, не на основата на конкретни изворови данни. Твърде общо е разгледан и възрожденският период. Но не може да се отрече концептуалността на авторовото мислене, стремежът да се систематизира известното.

В Пловдив под редакторството на директора на народното просвещение започва да се издава сп. „Училищен дневник“. Душанов помества тук две методически статии (г. I, кн. 5 и 7).

След Съединението Душанов се връща към учителската професия, продължава и книжовната си дейност, търси нови сфери на изява. Подготвя още една книга, посветена на грижите за децата — „Училищна диетика. Сбор от практически знания и правила, които се отнасят до запазване здравето на децата, които ходят на училище, написана по д-р Германа Кленке, Вл. Фармаковский. Преведе от осмото допълнено и преработено издание по най-новите издирвания в областта на училищната хигиена Д. Т. Душанов“ (Пловдив, 1896). Печатни екземпляри от книгата не са запазени, тя не е включвана и в описите, не я привлича и никой от изследвачите на Душанов. Но нейното отпечатване се потвърждава от два кратки отзива²⁹. Запазена е черновата от ръкописа на Душанов, в която се вижда упоритата му работа над текста, борбата му с езика, желанието да добави нови сведения. Книгата издава учудващата информираност на преводача в областта на медицината и хигиената. Разгледани са изискванията към училищните сгради и стаи, осветлението и отоплението, размерите на чиновите, организацията на времето и пр., като се привеждат много данни, които Душанов сам е събирал³⁰.

С печатна покана през 1887 г. Душанов съобщава, че е превел „Бабата“ — роман съвременен и много наиздателен из живота, от Емил Ризбург, прочут френски белетрист³¹. По всичко личи, че достатъчно „спомощници“ не се записват и романът не вижда бял свят, по-късно Душанов не го включва в два списъка на свои книжовни трудове, които прилага към документите си за пенсия. Там фигурират две книги, които също не са отпечатани — „Нагледно труфило за майки“ от Аристотелеус и „География: Африка, Австралия“³².

²⁸ Хр. Негонцев и Ив. Ванев. Образованието в Източна Румелия. Пловдив, 1959, с. 113. Тук от педагогическа гледна точка са разгледани дейността на Душанов и учебниците му.

²⁹ Вж. Българска сбирка, г. III, кн. 4, 1896; Библиотека, г. III, кн. 14, 1896.

³⁰ НБИБ—БИА, ф. 17, а. е. 5.

³¹ Пак там, а. е. 4.

³² Пак там, а. е. 10.

Душанов започва да мисли и за мемоари. През 1891 г. той завършва ръкописа „Ученическите и учителските ми възпоминания по вървежа на учебното дело у нас от време на килиите до днес“³³. Наред с чутото за бащата и дядовците те представят живота на Душанов от детството до Априлското въстание. Един друг ръкописен текст, останал недатиран, представя премеждията на автора през следващия период — от 1876 до началото на 1878 г. Той е по-личен, въпреки че и с него Душанов си поставя задачата не само да разкаже за себе си, но и да документира своето време, без обаче да успее да обхване с погледа си по-цялостно преломните исторически събития, на които е свидетел. Вторият текст е озаглавен „Из спомените ми от миналото. (Русите в Казанлък)“³⁴.

Не е известно с каква цел са писани двата текста и дали се е предвиждало да бъдат печатани. Те са запазени в автограф, издават обмислената работа на Душанов, съдържат доста поправки, а вторият текст има и чернова. И в двата мемоарни текста има много и интересни сведения и наблюдения. Първият започва с разглеждането на частните библиотеки в рода на Душанов. Тази начална част е особено ценна днес, когато научната ни мисъл по-целенасочено и от нови методологически позиции достига до разглеждането на библиотеките, на книжните сбирки и читателските интереси като общокултурен и литературоведски проблем, сведенията за който обаче намаляват с годините. Душанов документира не само своето време, достатъчно отдалечено вече от нас, но и времето на своите дядовци, в чиято библиотека се пазели френски, немски, италиански и, разбира се, руски книги, включително и един превод на Корана — нещо рядко и при днешното книжно обилие. И редом с тях — множество ръкописи, някои от които съдържали апокрифи.

Не по-малко интересни са двата мемоара и с въвеждането в душевността на българина от средата на миналия век. Въпреки въздържаността си по отношение на собствената си личност пред нас се очертава един богат на светлосенки образ. В него наред със скромността, книголюбието, начетеността се различават и дискретното самочувствие на учителския и попски потомък, родственик на тежки търговци, очакване да се получи необходимото уважение, респект пред училищните ритуали, но и пред салтаната, стремеж за близост със силните, страх пред не чак толкова големи опасности и наред с него — гражданска смелост, но в определени рамки, невинаги точен поглед към историческите събития. . .

Вторият текст е мемоар в строгия смисъл на думата — авторът описва своите преживявания в един период от време, съдбовен за историята на народа. Но Душанов не се задълбочава в историческите събития, не търси причините и същността им, не се опитва да предвиди последиците. Нещо повече — той е пределно лаконичен и по отношение на конкретните събития, определящи не само народната, но и неговата лична съдба. Твърде малко пише за хода на военните действия, за събитията, които не е наблюдавал, но не може да не е знаел и които безспорно са го вълнували. Днес трудно може да се проникне в мотивите, които са го ръководили при подбора на описваните събития; от спомените му отсъствуват и важни семейни събития — раждането на единствената му дъщеря например. Душанов отделя много повече място на казанлъжските първенци, отколкото на някои народни водачи, до които поне за момент се е оказал в близост. Но докато това е слабост от гледна точка на историка, то за този, който иска да надникне в епохата през очите на един от нейните редници, спомените на Душанов са една хубава възможност. Още

³³ Арх. на БАН, ф. 1, оп. 2, а. е. 1292.

³⁴ НБИБ—БИА, ф. 17, а. е. 5.

повече, че този редник е несъмнено интелигентен човек, нелишен от усет за детайл, от способност да гради диалог, въобще от писателска дарба, която тук се забелязва най-отчетливо.

* * *

В края на 80-те години започват да се появяват Душановите преводи на антични творби. В „Христоматия по изучаване словесността. Съставили Ст. Костов и Д. Мишев“ (Пловдив, т. I, 1883; т. II, 1889) са включени негови преводи на „Прикованият Прометей“ от Есхил, „Антигона“ от Софокъл и „Облаци“ от Аристофан. Въпреки че го надхвърля, Христоматията на Костов и Мишев има учебно предназначение. Същата насоченост, макар и недекларирана пряко, имат и всички преводи на Душанов, а и огромната част от светската ни книжнина през XIX в. като цяло. От тази насоченост се определят както подборът, така и известното опростяване на творбите. В труда на Костов и Мишев са представени наистина предимно христоматийни творби, като отделни епизоди са преразказани, а други — преведени точно. Така е поне в раздела „драматическа поезия“.

Сред преводите на Душанов като че ли най-значителни са съкращенията в „Прометей“, може би защото трагедията няма изпълнена с напрежение фабула и затова е акцентувано върху финала. По друг начин е представена „Антигона“, където преведените и преразказаните епизоди се редуват последователно и логично. При подреждането на творбите не е спазена хронологията — на първо място стои „Антигона“, а след това идва „Прометей“. Като че ли в такъв ред са извършени и преводите — „Антигона“ прилича на по-ранен опит, тук са повече насилията над езика, целящи да вместят текста в някакво силабическо стихосложение. Учудва нещо друго — от свое име Душанов пише гладко и малко приповдигнато, стреми се да не допуска просторечие и делнични обрати. А и в двата превода на класически трагедии се откриват простиранодни, снижени думи и изрази, като тяхната употреба не е функционално обусловена. Въобще за Душанов „Антигона“ и „Прометей“ са период на навлизане в една нова област — в следващите преводи, като се почне от „Облаци“, той ще се откаже да следва някакъв стихотворен размер, ще избистри концепциите си.

Сполуката в „Облаци“ е по-значителна и поради това, че творбата на Аристофан и според жанра си — комедия, и според характеристиката на героите допуска употреба на снижени разговорни изрази. Под фарсовия облик Аристофан изисква от читателите известно познаване на древногръцката философия, история и социална мисъл, за да бъде разбран по-цялостно, поставя и сериозни проблеми пред преводача. Изследователите на комедията и днес си задават същностни въпроси, на които не могат да отговорят. Преводът на Душанов дава възможност да се получи по-пълна представа за преводаческите му разбирания въз основа и на това, което не е достигнало до читателите.

Сюжетът на „Облаци“ е предаден изцяло, но отделни епизоди са преразказани. Началото — първите една-две страници — не е преведено от Душанов, в текста стои бележка „Прев.““ Това не е изключение за Христоматията, най-много е провървяло на „Ревизор“ — освен отбелязания в съдържанието Ив. Иванов в текста на Гоголевата комедия се срещат пояснения „Из Христом. Ив. Вазов и К. Величков“ и „Прев. Ив. Христович“.

Ограничавайки се с предаването на сюжета, Душанов пропуска най-вероятно съществено някак същностни черти на комедията. От него не разбираме, че главният герой Стрепсиад освен другото е женен за разорена аристократка, чието влияние върху възпитанието на сина им е основната причина за

комедийните злошастия. В преразказаните части са се загубили и някои характерни според Аристофан особености на неговия Сократ, твърде различен от представата, която изграждат за него другите антични автори. По-различни причини са довели до смекчаването на езиковия хумор в „Облаци“, най-яркият случай е името на Сократовото учебно заведение — обикновено на български, а и на руски то е назовавано с някакъв вариант на думата „мислителница“, а при Душанов стои безличното „училище“. Всичко това прави от „Облаци“, а и от другите му преводи на антични драми адаптации на първоизточника. Днес подобна характеристика не звучи особено ласкателно, но нека не забравяме, че това са все едни от първите преводи на антични творби. Връзката им със съвремението на преводача е твърде далечна, все още не е култивирана способността да се възприема една творба исторически.

Христоматията на Костов и Мишев е посрещната с обширна рецензия от д-р Кръстев, който, както е известно, е строг и безкомпромисен съдник. „Най-лоши са преводите: на Х. Кесякова из „Конрад Валенрод“ и „Dzind“ от Мишкевича; откъслеците из поетиката на Аристотеля, Гетевия „Караконк“ (Erlkönig) от М. Балабанова: гръцките трагедии от Душанова; из XVII и XVIII п. на Илиадата от Ф. Велиева, из „Божествената комедия“ и други.“³⁵ (В скоби казано, Костов и Мишев приемат критиката и в следващите издания се появяват други преводи на „Прометей“ — „Прев.“, на „Антигона“ — от П. П. Славейков, на „Едип цар“ — от Ив. Вазов, освен от Велиев „Илиада“ е представена и от Н. Бончев, Б. Горанов, Ив. Вазов.)

Като констатира, че „най-слабий дял е драмата“, д-р Кръстев продължава: „За двете старокласически трагедии четецът напразно ще се мъчи да угади в проза ли са преведени или в стихове. Впрочем тоя въпрос е маловажен и главното е, че те мъчно се четат и без всякаква наслада. Г-н Душанов е щял по-добре да стори да е превел и тях, както и комедията на Аристофан — в чиста проза, а не в такава стихотворна проза, която собствено не е ни стих, ни проза.“

Навлизайки в старогръцката драматургия, Душанов се залавя за една от най-представителните творби — „Едип цар. Трагедия от Софокла“ (Библиотека, 1894, кн. 1). В бележка редакцията на списанието напомня за поместения в Христоматията на Вазов и Величков превод на една сцена от драмата, но Душанов първи представя цялата творба и това е първият пълен печатан български превод на драма от Софокъл³⁶, а може би и от древногръцката драматургия като цяло.

Душанов предава цялото смислово богатство на трагедията, въздържа се от изменения и адаптации. Тук той окончателно достига до своята преводаческа платформа, на която в бъдеще ще остане неизменно верен — максимално придържане към оригинала. Известно е ключовото място, което „Едип“ заема в културата и цялостния мисловен строй на XX в. и дори само от тази гледна точка преводът е особено актуален.

Душанов се насочва и към „Едип в Колон“ (Библиотека, г. III, 1896, кн. 14), но преводът не е печатан изцяло — въпреки бележката „следва“ в края на текста. Тук откриваме и едно интересно пояснение за Евменидите: „Не са ли те същите сладки и медени Самодиви?“ Долавят се отзвуци от мисленото на Раковски, пречупени през спокойната рационалност на Душанов, който избуява изкушението на побългаряването.

³⁵ К. Кръстев. Случайни литературни бележки. — Критика, г. I, 1891, кн. 7—8. Цит. по: К. Кръстев. Етюди и критики. С., 1894, с. 263.

³⁶ Известен е и един ръкописен превод на „Антигона“. Вж. М. Стоянов, Цит. съч., т. I, с. 411.

В редактираното от В. Благоева „месечно списание за литература и обществени знания“ „Дело“ се печата следващият Душанов превод на Софокъл — „Еант Бичоносецът“ — първият български превод на „Аякс“³⁷. И тук книжовникът работи с присъщата му прецизност, стреми се да поясни митологическите и историческите подробности. При желание могат да бъдат намерени немалко изрази от типа на „за името на боговете“, „наместо аз“ и пр., дразни редовното назоваване на вестителя „обаждач“ или определянето на Одисей и Менелай като „воеводи“ и пр., но не това е същественото, а откриването, макар и неведнага, на своя област — древногръцката литература, последователност в избора на представяните творби, въздържане от побългаряване и стремеж към точност.

„Аякс“ все пак не е от най-представителните произведения на старогръцката драматургия и като се има предвид, че тя като цяло не е позната у нас по това време, с особена сила възниква въпросът за избора на творбата. Мисля, че не е невъзможно да се разтълкуват мотивите на преводача. От една страна, въпреки че „на сцената“ се появява Атина, която извън сюжета време е извършила нещо свръхестествено, в творбата отсъствуват характерните за други древногръцки трагедии елементи — кръвосмешение, деус екс махина, липсват чужди на новите времена обичаи, вярвания и пр. Напротив, проблематиката е напълно универсална — какво трябва да бъде поведението на достойния, силен, но ошетен човек (Аякс, който не е получил полагащите му се доспехи на Ахил); какво трябва да бъде отношението към победения противник (Одисей оспорва присъдата на Агамемнон да не бъде погребан самоубилият се Аякс). Струва ми се, че и двата проблема са близки на Душанов. През целия си живот преводачът се е стремил искрено, може би невината успешно, към подобно поведение — гордо и величествено да посрещашипещите се отвсякъде бедн. Няма нищо по-човешко от мисленото отъждествяване с прославени образци, и то невината се изживява с края на юношеството. За Душанов такива образци може би са „Еант Бичоносецът“ и „гръцкия воевода“ Одисей, такива, каквито ги рисува Софокъл. Сходни са мотивите, насочили Душанов към старогръцката литература като цяло, наред, разбира се, с желанието да се представят класически творби, за които времето отдавна е произнесло своята присъда.

В списъците на трудовете си Душанов включва и „Ифигения в Авлида“ от Еврипид, както и „Галатея Василиаде“ от новата гръцка литература³⁸, но и двата превода не са намерени.

Интересът на Душанов към гръцката история го насочва и към един друг превод — „Императрица Теодора. Исторически очерк от В. Топалов“ (Светлина, г. IV, 1894, кн. 11—12; г. V, 1895, кн. 1—4). Времето на Теодора, на император Юстиниан (527—565) и на Велизарий е един от възловите периоди в историята на Византия. То е богато на събития, на ликантни факти и е привличало нееднократно писатели и историци. У нас през Възраждането е превеждана драмата „Велизарий“ на немския писател Трауцшен от Ан. Кипиловски и З. Симеонов през 1844 г., независимо един от друг, а след това и от Т. Шишков през 1873 г.; през 1870 г. се появява преработката на М. Петров, а четири години по-късно Ив. Добровски превежда откъс от едноименния роман на Мармонтел. Но преведената от Душанов творба има съвсем друг характер, тя се противопоставя както на сантименталните и изкуствено привнесени патриотични моменти във възрожденските ни преводи, така и на някои неточности във византийската историография (Прокопий и др.). И в този сми-

³⁷ Дело, г. I, кн. 3—5, 1894—1895. Името не е толкова деформирано, колкото може да се допусне от пръв поглед. Аякс е форма за родителен падеж от Аянт (ос).

³⁸ НБИБ—БИА, ф. 17, а. с. 10.

сьл очеркът добре се вписва в следосвобожденските тенденции в българската култура.

Ако трябва да се потърси сред книжовните трудове на Душанов делото на неговия живот, то това безспорно са преводите на Омир. Тук той също е един от първите, като отново му е отказано щастието да бъде първи, а знайно е, че именно първите остават в паметта на поколенията. Завинаги са влезли в нашата литературна история, а и в историята на литературните ни нрави преводът на „Илиада“ на Гр. Пърличев и реакцията на Н. Бончев. Понякога историята се повтаря, макар и лишена от трагичния финален жест. . . Но преди това нека хвърлим поглед към най-ранните опити³⁹. След Пърличев Н. Бончев се опитва да покаже как трябва да се превежда този шедевър, по-последователни са усилията на Ф. Велиев; сравнително малки откъси печатат П. Р. Славейков и Ив. Вазов. Почти едновременно с Душанов работят Р. Горанов и Ал. Балабанов, тогава още ученик. Но първи публикува пълен превод Душанов, в това отношение той все пак е първи⁴⁰.

Отначало Душанов публикува откъси (Светлина, г. V, 1895, кн. 5—10), а след това и отделна книга. За авторската самооценка може да се съди още от предговора. Тук преводачът говори за себе си не от позиция на самозащита или нахърнено достойнство, нито се задоволява само с обичайните разяснения за необходимостта от труда. Той споделя свои лични, доскоро дълбоко спотаявани пристрастия и вълнения: „Окичени и богато нашарени с изрази и епитети, само Омиру свойствени, те (Омировите поеми — бел. Н. А.) ме са пленявали още от ученическата скамейка и винаги при благовремие ме са занимавали, докато се и захв с преводите им. . .“

По времето на Душанов, както и днес в много по-голяма степен, е имало автори, които лесно и безболезнено въвеждат читателите в „светая светих“ на своето творчество. Душанов не е от тях. Затова и лаконично казаното, по-доткрехнатата врата впечатлява и подкупва. Книжовникът не цели чрез откровеничене да спечели нашите симпатии, да прикрие недостатъците на своя труд. Напротив, при него винаги рационалният момент е по-силен от емоционалния, самочувствието за достойно свършената работа не замъглява погледа му за несвършенствата. Първото и основното е, че преводът е в проза. Въпреки че в Цариград е обучаван в писане на стихове, след опита с трагедиите, а може би и след критиката на д-р Кръстев Душанов осъзнава, че поетичният превод не е по силите му. Същевременно за него е ясно, че е трябвало да превежда в стихове „както ми си щение, по образец на някоя от нашите народни песни, той ми се не владее, излезе по-горен от моите сили. . .“ И затова си поставя разумна и постижима задача — не може да му се отрече нито скромността и трезвата самооценка, нито успехът: „Преводът ми е дословен и ласкава съ, че и точен, без отклонения от първообраза. . . Работил съм с убеждение, че докато не може да има у нас *най-хубав*, не е грях да има и *по-малко хубав* (курс. Д. Д.); че само тъй, малко по-малко ще може и ний, като други да имаме *най-хубави* свършени работи. . .“

Различен е изказаният по друг повод девиз на първия наш преводач на Омир — „с въ р ш е н с т в о и л и с м ъ р т“. Душанов му противопоставя „м а л к о п о м а л к о“. Едва ли трябва да се отрича единият за сметка на другия. Още повече, че това са два психологически типа, два характера (а носителите им не са чак толкова противоположни в житейското си поведение), които са насочени към едни и същи народополезни цели. Нещо повече,

³⁹ Вж. Ал. Милев. Българските преводи на „Илиада“. — Изв. на Института за литература. Т. XX, С., 1969.

⁴⁰ Оморова Илиада в проза. Преведе от стереотипните германски издания Д. Т. Душанов. Пловдив, 1899. (II изд., 1917). Второто издание не е запазено, то е известно на Ал. Милев библиографски.

те взаимно се допълват; всяка епоха има нужда и от двата типа и си ги създава, защото истински ценното и голямото се постига от задружните усилия и на редовите труженици, и на амбициозните водачи, които проправят пътя пред тях. Не може категорично да се твърди, че без Пърличев Душанов не би достигнал до своя пълен превод на „Илиада“, но логиката, правилото, което винаги има изключения, в развитието е такова — едни дръзко тръгват напред, а други упорито продължават техния път и достигат до целта.

За да се открият качествата, а и недостатъците в труда на Душанов, може би ще е полезно едно сравнение с двата най-престижни превода на Омировата епоема. И нека вземем христоматийни епизоди — началото на поемата и сцената с прощаването на Хектор с Андромаха (песен VI, стихове 476—496). При Душанов те звучат така:

„Пей, богиньо, пагубен гняв на Ахила Пилеев, кой е нанесъл много, с хиледи, беди на Ахейци, па и в Ад е пропатил много души на мъжествени херои, а пък сами е направил плячка на кучета и госба на птици, и то всичко се е вършило все по воля на Зевса, откак се разотнаха и скараха вече веднъж Атреев, цар на мъже и божествен Ахил. . .“

„Зевсе и други богове, дайте вече и на тойзи мой син да стане като мене твърде личен между трояни и той мощен и благ да царува храбро на Илион; и като се връща от бой да може нявга някой да каже: „Той е много погорен от своя баща“; а да може да носи и попръскани с кръв плякосани оръжия, откакто убие неприятел мъж, та и майка да се радва от душа.“

„Както каза той, сложи свой син в ръце на обичлива съпруга; и тя го прие в благовонна пазуха и се усмихна просълзена; а съпруг я видя и съжали, и я помилва с ръка, продума, наименова я и рече:

„Божествена, не ми разстройвай толкова много сърце; защото никой мъж не може ме прати против съдба в Ад; а от съдба никой, казвам, от мъже не е можел да избегне, ни лош, ни добър, като се роди веднъж. За туй иди си у дома и си гледай работата, стан и хурка, па и на слугини заповядай да идат по работа; а бой ще загрижва мъже, кои са родени в Илион, че мене най-много.“

И като рече тъй славен Ектор, взе конегрив шлем; а обичлива си съпруга тръгна за дома и все се обръщаше да погледне цветлив (съпруг) и лееше сълзи. . .“

Ас. Разцветников не е чужд на Душановата идея да се превежда „по образец на някоя от нашите народни песни“. Нека видим неговия вариант на същите откъси.

Пей за гнева на Ахила, сина Пелеев, богиньо,
гибелний гняв, що докара мъки безброй на ахайци,
що във Аида изпрати много души на юнаци,
(тъй стана волята Зевсу) — и всичко от оня ден, в който
се разделиха за пръв път след свада синът на Атрея,
мощний вожд на данайци, и Ахилес богоравний.

„Зевсе и всички безсмъртни! О, дайте на моето чедо
като баща си да стане, прочут сред войските троянски,
личен по сила да бъде, Троя могъщ да владее.
Нека един ден да кажат, като от битка той иде:
„Тоя надмина баща си!“ Нека врази да убива,
брони във кръв да донася, майце си сърце да радва!“
Тъй рече той и подаде на своята свидна невеста
мило чедо и тя го притисна на пазви ухани
и през сълзи усмихна; а Хектору жалба припадна,
та със ръце я погали и той и продума и рече:

„Скъпа, недей да тъгуваш тъй много в сърце си за мене — против съдбата не може никой в Аида изпрати. Казвам ти, никога никой, ни храбрия, ни страхливий, щом тука веднъж роден е, не може съдбата избягна. Ти иди си във къщи и твоята си работа гледай, гледай стана и вретеното, бли над слугините къдри да не стоят, а войната — ще бъде тя грижа на всички войни, родени във Троя, а най-вече от всички — на мене.“ Рече и шлема си гривест пое светлобронния Хектор, а пък невястата драга потегли назад към палата, като се често обръщаше, леейки сълзи безбройни.

Преводът на Бл. Димитрова и Ал. Милев стои най-близо до метриката и духа на оригинала:

Музо, възпей она гибелен гняв на Ахила Пелеев,
който донесе безбройни беди на войските ахейски,
прати в подземното царство душите на много герои,
тях пък самите предаде за плячка на стръвните псета,
пир за грабливите птици. Тъй волята Зевсова стана,
след като в свада жестока се скараха и разделиха
мощният цар Агамемнон и вождът Ахил богоравен.

.....
„Зевсе и други безсмъртни! Дарете сина ми обичен,
като баща си да стане известен сред всички троянци,
тъй да е силен и храбър и Троя със мощ да владее!
Нека да казват за него, когато от битка се връща:
„Той и баща си по храброст надмина.“ След тежка победа
кървава плячка да носи и своята майка да радва!“
Рече и сложи детето в ръце на своята съпруга.
Тя се усмихна през сълзи, пое го на пазви ухани.
Хектор това забеляза и жал му обхвана душата,
нежно с ръка я погали и думи такива й каза:
„Свидна! Недей изтезва сърцето си с толкова горест!
Мимо съдбата не може човек да ме прати при Хадес.
Смятам, че никой от хората своята съдба не избягва;
нито героят, ни слабият, щом е роден на земята.
Хайде върви си във къщи и своята работа гледай —
стана и хурката. Карай слугините сръчно да вършат
тяхната работа късна. За битката грижа ще имат
всички герои във Троя, но най-много аз ще се грижа.“
Хектор тъй каза и шлема си с конската грива наложи.
А пък съпругата мила си тръгна безмълвно за в къщи.
Често назад се обръщаше, леейки сълзи горещи.

Няма съмнение, че преводът на Душанов отстъпва на другите два. Да се очаква противното, би било не само свидетелство за отсъствие на художествен вкус, но и проява на неисторическо мислене. Но не много по-различна грешка би било и пълното отричане на Душановия труд. Самият Ал. Милев, който единствен в по-ново време се е занимавал с превода на Душанов, посочва някои от достойнствата му — сполуки при отделни омировски епитети и др. „Той е знаел добре езика на поемата, но е бил затруднен в преводаческата си работа от недообработения си български език.“⁴¹

⁴¹ Ал. Милев. Българските преводи..., 113—115.

Ако потърсим закономерната последователност във възприемането на една творба от типа на „Илиада“, ще открием, че преводът на Душанов представлява един важен етап. Той има някои основни предимства пред опитите на съвременниците и предходниците — пълнотата и дословността; за разлика от някои други Душанов работи със старогръцкия текст. По превода му може да се състави доста добра представа не само за сюжета на поемата, но и за нейния стил, за съдържателното ѝ богатство. По този начин той може да послужи като важно стъпало в развитието както на преводаческата ни традиция, така и на литературната осведоменост на българина. Може да се каже дори, че при добро желание внимателният читател би трябвало да получи известна представа за епическата стихова организация на творбата. Разбира се, до хекзаметрите е още далече, но все пак преводът на Душанов по нещо се приближава до Омир или поне до библейската епична стихова традиция. Естествено не само днес, но още през 90-те години на миналия век по-чувствителното ухо е било подражено от някои езикови особености на Душановата „Илиада“ и на първо място от това, че преводачът доста последователно се въздържа да членува. Недостатъци могат да се открият и в някои синтактични конструкции, както и в избора на отделни думи. На тях могат да се противопоставят немалко сполучливи решения. Не може да се отмине и фактът, че при Душанов е намалено понякога твърде силното фолклорно влияние, което се забелязва при Пърличев и Велиев, липсват и русизмите на Н. Бончев, а и прокрадващото се тук-там просторечие при Велиев — все неща, които не са забелязвани от съвременниците, а и по-късно.

Всъщност критическа оценка получава едва Душановият превод на „Одисея“. Той остава недовършен, отпечатани са на откъси 19 от общо 24-те песни⁴². Първото споменаване е съвсем кратка вестникарска бележка: „За превода на г. Душанов ще забележим само, че Хомеровата „Одисея“ не е право, а Омирова; той знае гръцки и следователно знае, че гръците пишат и изговарят Омир, а не Хомер. . . Иначе неговият превод като дословен, както ни уверяват, заслужава нашето внимание и е доста сполучен.“⁴³

Следващият отзив обаче е убийствен и това впечатление се засилва от факта, че и той е подхвърлен мимоходом. Пенчо Славейков разглежда три литературни списания, между които и „Българска сбирка“. Критикувайки П. П. Карагюлев, поетът пише: „По безграмотност с него може да се конкурира само Душанов.“ И по-долу: „Или имате за цел да поощрявате бездарните книгопапачи като Ив. Белов, Добри Данев, Илия Савов, Душанов, Узунов и пр.“⁴⁴

И още един удар от същата посока. Отново се разнася гласът на д-р Кръстев. По-разгърната от предишните два отзива, неговата блестяща като стил рецензия не е много по-богата на аргументи. Критикът има твърде високи изисквания, които не отговарят нито на етапа, в който се намира българското преводаческо изкуство, нито на целите на Душанов. Впрочем трябва да се имат предвид както принципната строгост на Кръстев, така и нескритото отношение на кръга „Мисъл“ към „Българска сбирка“. Ако се съди по заглавието на рецензията, тя е насочена към списанието, но разглежда само поместения в книжката превод от „Илиада“. Но нека се вслушаме в думите на един от заслужено най-авторитетните български критици:

⁴² Българска сбирка, г. I, 1894, кн. 4, 5, 8—10; г. II, 1895, кн. 6, 8—10; г. III, 1896, кн. 2—5, 7—9; г. IV, 1897, кн. 1, 2, 4; г. V, 1898, кн. 3, 6, 7, 10. Откъс от песен IV в „Христоматия. . .“ на Костов и Мишев (г. II, второ изд., 1898). Тук е поместен и друг откъс, преведен от „М.“, вероятно Мишев.

⁴³ Прогрес, г. IV, бр. 95, 4 септември 1896.

⁴⁴ Знаме, г. III, бр. 51, 55, 59, 60, 69, 22 октомври — 25 декември 1897. Цит. по П. П. Славейков. Събрани съчинения. Т. IV, С., 1959, с. 28 и 33.

„Без комплименти казано, нас ни е непонятно как един човек, който претендира — и, може би, не само претендира, — че има литературен вкус, може да публикува такива преводи, лишени от литературна цена. Ний не се съмняваме, че преводачът г. Душанов знае отлично старогръцки език; че той владее добре и българския — но каква полза в случая от всичко това. Неговият превод не е превод на Омира, нито въобще превод на поетическо творение, а е просто заместване на гръцки думи с български, при което заместване е била безмилостно пропъдена далеко богинята Киприда, а заедно с нея и всички ония чародейни красоти, що са пленявали човечеството от хиляди години. . .

Нужно е, прочее, един редактор да има индиферентността на г-на Бобчева към такива тъмни води во облацех, като поезията и поетическия дъх на Омировото творчество; нужно е една публика да има литературното безвкусице на читателите — или само абонатите? — на „Българска сбирка“, за да бъде възможно да се поднася от страна на едно *литературно* списание — и то няколко години наред — такъв един антилитературен превод!

Съжалявам, че трябва да оставим присъдата си без нужните докази с цитати из самия превод. То е много лесно да се направи; а всеки читател, който би си дал труда да прочете поне една песен от тая „Одисея“, ще намери, вярваме, присъдата ни снизходителна.“⁴⁵

Всеки критик има право да определя степента на своята възискателност, в известни граници има право и да борава по-свободно с личността на автора и издателя, да прехвърля недостатъците, а и собственото си отношение към тях от единия към другия. В още по-голяма степен това важи за един д-р Кръстев. Но може би именно на него, дори за 90-те години само на него, не е позволено тихомълком да пише за „Одисея“ като за творба, която без уговорки и веднага спечелва неподготвеното и неподправено възхищение на читателите. И изхождайки от тази предпоставка, да очаква преводът да грабне читателя, да се чете на един дъх, а ако това не стане, да обвинява преводача в „профаниране на Омир“. Встрани е останал и главният проблем — една литература се нуждае от традиции, преводачески и общокултурни, за да може да създаде задоволяващи изискванията на д-р Кръстев преводи на Омир. А такива традиции у нас по времето на Душанов все още няма. Оказва се, че това не може да разбере нито Н. Бончев, който пише за превода на Пърличев, нито двадесетина години по-късно д-р Кръстев.

От всичко казано дотук съвсем не следва, че преводът на Душанов е съвършен за своето време, вероятно е бил възможен и по-добър; за това свидетелствуват и съвременните му преводи на откъси от поемите на Омир. Но не трябва да се отричат достойнствата му, да не се виждат постиженията.

Недоволен както от оценката, така и от тона на критика, Душанов реагира не без раздражение. „Там г. К. К. разглежда повърхностно именно моите преводи из Омира, печатани в „Българска сбирка“, и в бележката, която прави към тия ми преводи, уж казва нещо, а пък нищо не казва.“⁴⁶ Дотук все пак не липсва известна обективност, но скоро в отговора се явяват и лични обиди, които не защищават преводача по най-добрия начин.

„Мъдрословестний г. Д-р не за пръв път ме заявява и си опитва перото в старогръцките ми преводи, но не съм намервал за нужно да му отговарям, защото, освен злоба, друго не се лее от перото му към мене. На това основание и сега не искам да му възразявам, защото който не иска да гледа от носа си по-нататък, не заслужава тая чест.“ С годините Душанов е станал по-рязък. Той също почти не привежда аргументи в своя защита. Но дори и когато е

⁴⁵ Мисъл, г. VIII, 1898, кн. 8. Курс. на К. К.

⁴⁶ Българска сбирка, г. V, 1898, кн. 10.

гневен, Душанов не изпуска от погледа си съзнанието за несъвършенствата на своя труд. „Никога не съм имал претенции да препоръчвам преводите си за безпорочни и като такива, които имат изящността и силата на оригиналния Омиров стих и стил. . . Този ми е първият и последният отговор към всякого от моите зоили, които ми бяха задеали старешките кости.“

Последното твърдение не е напълно точно. Накратко Душанов отговаря и на бележките във в. „Прогрес“, като разяснява принципите, към които се е придържал при транскрипцията на имената⁴⁷. По-късно тези принципи ще бъдат отхвърлени както от теорията, така и от практиката, но в тях има известна логика и те са напълно възможни в един период, когато липсва пълна нормативна регулираност на езика.

На тези въпроси се отделя повече място в следващата рецензия. Тя излиза изпод перото на тридесет и три годишния тогава бъдещ академик—езиковед, историк и литератор, Беньо Цонев. Той има немалко конкретни бележки — за членуването, неточни думи и конструкции, представяне на имената ту по новогръцки, ту по западноевропейски традиции. Но наред с тях Б. Цонев открива и положителното, и то едва ли защото е по-проницателен от д-р Кръстев или Пенчо Славейков. „Истина, преводът му не е в стихове, а в проза, но в проза удобно четлива. . . Преди всичко трябва да признаем г-ну Душанову, че той се е стремил да бъде колкото се може точен преводач на оригинала и в това си стремление, ако и да успява, пак се срещат някои места в превода, които не могат се похвали с особена точност.“⁴⁸

Душанов най-сетне е попаднал на достоен и добронамерен критик, който би могъл да му бъде полезен. За съжаление твърде късно се осъществява тази задочна среща, „Одисея“ е последният му значителен книжовен труд, който при това остава недовършен. А още през 1887 г. Душанов се е готвил да издаде цялата поема в книга. Тогава той отпечатва и специална покана⁴⁹ за спомощници на „Илиада“ и „Одисея“. Какъв е бил откликът, не знаем, но бял свят вижда само първата поема.

Бавно догаря животът на книжовника и преводача Д. Т. Душанов, остащите от енергията си той влага в усилия да получи прилична пенсия. Далеч назад са останали годините, през които е общувал почти като с равни с Раковски, Н. Геров, Петко Славейков, Н. Павлович, М. Дринов — днес са запазени само фрагменти от кореспонденцията му с тях. Несъмнено много повече от интересните моменти в житейския му път са недокументирани. Запазено е и творчеството на Душанов, което респектира като обем, а и с литературните и педагогическите си достойнства; то съдържа едни от първите преводи на Гогол, на Омир и древногръцките драматурзи. И въпреки че упреците към него са повече от похвалите, заслужава си да се прочетат отново отзивите на В. Друмев, Тодор Икономов, Л. Каравелов, Ботев, Вазов, д-р Кръстев, П. П. Славейков, Б. Цонев. Чрез тях, както и чрез делото и житейския път на Душанов, разбира се, може би неусетно ще доуплътним представите си за преломното време от втората половина на българския XIX в.

⁴⁷ Българска сбирка, г. III, 1896, кн. 8.

⁴⁸ Училищен преглед, г. III, 1898, кн. 11, 1253—1257.

⁴⁹ НБИБ—БИА, ф. 17, а. е. 4.